

Рубрика «Порівняльне літературознавство»

82.091:821.161.1 [821.161.2]"19/20"

В. Коротєєва,

аспірантка кафедри

світової літератури та культури

імені проф. О. Мішукова

Херсонського державного університету

ТИПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У СВІТЛІ КОМПАРАТИВНИХ ДИСКУСІЙ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Літературна компаративістика, або порівняльне літературознавство, посідає одне з провідних місць у сучасній парадигмі гуманітарних наук. Її формування як галузі науки про літературу офіційно починається з другої половини ХІХ століття «з потреби досліджувати національне письменство в поза(між)національному просторі – спершу в культурних контекстах, близьких мовно або географічно, а відтак – у світовому масштабі» [1, с.9]. Дослідницькою базою компаративістики виступає не стільки сам факт використання порівнянь, скільки застосування порівняльних дій у якості цілісного і систематично практикованого дослідницького методу [2, с.523].

Метою статті є окреслення методологічних засад типологічного підходу у компаративістиці, висвітлення його ролі та місця у компаративних дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Порівняльні дослідження, окрім основної пізнавальної функції, виконують також оцінні й цінніснотворчі завдання, що забезпечують визначення достовірного масштабу літературних явищ [2, с.523]. Становлення компаративістики супроводжується дискусіями, викликаними

її специфічною природою, предметами наукової полеміки тривалий час були навіть назва, статус та спектр завдань дисципліни.

Порівняльне літературознавство виникає пізніше, ніж історія та теорія літератури, але, як зазначає Д.Наливайко, пов'язується з ними тим специфічним зв'язком, який притаманний утворенням проміжного типу [3, с.28]. Саме трансформації цього зв'язку зумовлюють корелятивні зміни вектору розвитку дисципліни і в плані об'єктів вивчення, що диктує зміну доміантного методу дослідження. На «межову» природу цієї літературознавчої галузі вказує дослідниця французької літератури Н.Пахсарьян у статті «Компаративність кордонів та кордони компаративістики»: «Можливо, специфіка компаративістики – в тому, що вона перебуває саме на кордоні, що її власним предметом і є аналіз того, як художньо втілюється концепт міжкультурного, міжлітературного «кордону» по одну та іншу його «сторони» [4, с. 217], – пише вона.

Ж.-Л.Акетт, викладач порівняльного літературознавства в університеті Реймса, у передмові своєї монографії «Європейські читання. Вступ до практики порівняльного літературознавства» (2005) зазначає, що на відміну від теорії літератури чи наратології, компаративістика завжди має справу з конкретними текстами, враховує просторові та часові параметри літературних явищ. Компаративістика «конструює свій об'єкт емпірично, що не означає довільно, але передбачає перехресне читання окремих творів. Вони сприймаються не як конкретизація загальних принципів. А як складові елементи складних систем – жанрів, напрямів, міфів, тем, епох і т. д.» [цит. за: 4, с.216].

Історично зближення компаративістики з історією літератури чи теорією літератури зумовлювало її поділ на два основні види, що передбачав диференціацію за об'єктами вивчення – генетико-контактних зв'язків між конкретними національними літературами або творчістю окремих письменників та типологічних спільностей і відповідностей. Перший етап розвитку дисципліни, заснований на позитивістській

методології, охоплює останню третину XIX – першу половину XX ст., відзначає Д.Наливайко, та характеризується безсумнівним домінуванням генетико-контактології. Вважалось, що порівняльні студії можливі та доцільні лише за наявності генетичних текстових збігів і документально фіксованих контактів літературних явищ, які виступають предметом дослідження [3, с.28]. Проте поступово ця методологія зазнає кризи й «витісняється» типологією, яка фокусується на вивченні спільностей та аналогій літературних явищ, контекстів та систем, у яких вони перебувають. Порівняльна типологія займається власне вивченням руху національних літератур у силовому полі літературного процесу, що відбувається в певних часово-просторових межах і має в основі спільні вектори й архетипи [5, с.66]. Типологічний метод значно розширив спектр порівняльних досліджень, подолавши генетико-контактологічні обмеження.

Розглядаючи питання взаємовідношень між «впливологією» та типологією як методами порівняльних досліджень, не варто забувати і про геополітичну детермінованість цих підходів. Традиційно як домінуючу, а часом і єдиною можливою, методологію «впливологію» розглядали представники французької школи (наприклад, Поль Ван Тігем), а типологічний підхід розвивали представники американської школи (Р.Веллек, Г.Ремак та інші). Як підкреслює Д.Фоккема, Поль ван Тігем був більше зацікавленим у віднайденні в ході дослідження залежності як результату впливу, ніж незалежності, зумовленої аналогіями розвитку, чи, за термінологією Д.Дюришина, у контактологічних відношеннях, ніж у типологічних збігах [6].

Серйозним обмеженням методології французької школи компаративістики, яка оперує термінами «вплив» та «запозичення», є опис взаємодій між літературами чи між авторами без урахування загального контексту та спроб структурного аналізу, типологізації. З цієї причини П.Свіггерс визначає цей підхід як «стару» компаративістику [7]. На важливу закономірність, зумовлену геополітичним фокусом вказує також і

професор Нової Сорбонни (Університет Париж III) Франсуаза Лавока: «Для європейських досліджень важливими були пошуки не культурних відмінностей, а загальноєвропейської єдності, хоча вчені іноді звертались до тих змін європейської традиції, які відбувались у постколоніальному світі» [8]. Із справедливою критикою «впливології» виступив також Г.Ремак у своїй знаковій праці «Порівняльне літературознавство: його визначення та функції». На думку дослідника, наукові розвідки з вивчення впливу здатні зробити значно менше для з'ясування власне суті літературного твору, ніж дослідження авторів, творів, стилів, літературних тенденцій, між якими не існує жодного впливу або він не може бути доведеним [9, с.4]. Типологічний підхід вікриває для дослідників необмежене поле для діяльності, оскільки сприятиме новим здобуткам та розвитку української компаративістики, адже, як писав Г.Реймак півстоліття тому, «ім'я нашої дисципліни – «порівняльне літературознавство», а не «літературознавство впливу» («influential literature») [9, с.4]. Хоча справедливо буде зауважити, що в останнє десятиліття спостерігається вихід вітчизняної компаративістики з рамок контактено-генетичного підходу. Все частіше у науковій практиці генетико-контактні зв'язки й типологічні збіги розглядаються як складові єдиного процесу, оскільки у процесі розвитку літератур вони так тісно перелітаються, що часто розмежувати їх неможливо [5, с.65].

У наш час структура дисципліни не обмежується бінарним поділом на генетико-конталогічну та типологічну, царина порівняльних досліджень виходить далеко за ці межі. Так, В.Будний та М.Ільницький виділяють такі основні дослідні напрями сучасної літературної компаративістики: порівняльно-історичне літературознавство, рецептивну естетику, типологічні дослідження, а також інтертекстуальні, інтеркультуральні та інтермедіальні студії [1, с.12]. Суттєве розширення дослідної царини та пов'язане з цим формування нової парадигми дисципліни, яка відповідала б викликам XXI ст., не могло не спровокувати нової хвилі дискусій.

Детермінанти цієї нової парадигми окреслює на початку 1980-х років Д.Фоккема у своїй праці «Порівняльне літературознавство і нова парадигма», на його думку це: а) нова концепція об'єкта літературознавчого дослідження; б) введення нових методів; с) нове бачення наукової цінності дослідження літератури; d) нове соціальне обґрунтування вивчення літератури [6].

Рубіж XX – XXI століть відзначається дискусійністю навколо векторів подальшого розвитку у царині компаративних студій. Більше того, у першому десятилітті XXI століття вченими було проголошено спочатку смерть порівняльно-історичного літературознавства [10], а потім його відродження [11].

У 2000 р. у журналі «Comparative Literature and Culture» з'являється публікація Єви Кушнер, що мала назву «Чи готова літературна компаративістика до XXI століття?» («Is Comparative Literature Ready for the Twenty-First Century?»). У статті дослідниця піднімає питання необхідності оновлення, що постає перед компаративістикою як наукою та навчальною дисципліною на порозі нового тисячоліття, важливе місце відводячи саме типології. Адже цей підхід визнає існуючий плюралізм у галузі, при цьому не відмовляючись від суворих критеріїв та прагматичного порядку [12, с.6].

Питання зі сфери методології компаративістики залишаються одними з найбільш суперечливих – як в українській компаративістиці, так і у світовій практиці порівняльних досліджень. Такої ж думки дотримується і професор Нової Сорбонни (Університет Париж III) Франсуаза Лавока, яка стверджує, що ця дисципліна належить до числа тих, про легітимність та ефективність дослідницького методу яких постійно йдуть дискусії [8]. Такий «агоністичний» характер дисципліни, на її думку, несе у собі і позитивні, і негативні наслідки.

На наявність деструктивних тенденцій у розвитку методології компаративної науки вказувала також А.Балакян, американська дослідниця

вірменського походження. У своїй доповіді «Літературна теорія та компаративна література», виголошеній на XI Міжнародному конгресі компаративістів у Парижі ще у 1985 році, вона окреслює ряд проблем, що постали у царині універсально прийнятих методів компаративного вивчення літератури. У першу чергу у фокус уваги дослідниці потрапляє «впливобогія». Віддаючи належне ефективності цього методу, вона все ж вказує і на ряд проблем: «через неправильний ужиток або просто недбалість у використанні такої методології останнім часом слово «вплив» стало зіпсутим, бо його плутали з «імітацією» й навіть розглядали як загрозу етноцентризмові» [13, с.45]. На думку А.Балакян, термін «вплив» теоритиками було недоречно замінено поняттям інтертекстуальності, що відкрило шлях багатьом «критикам-маніпуляторам» для демонстрування власної віртуозності, а не результатів ґрунтовних наукових досліджень. Проте також зазнають критики авторки і сфери типології та тематології: «Мета цих сучасних студій із тропології, тематології чи типології полягає або в конструюванні моделі, що придатна в необмеженій кількості випадків, і не тільки літературних творів, без урахування їх приналежності до літературних рухів, або у встановленні обмеженого кола інтерреференцій» [13, с.46], – зазначає вона, застерігаючи дослідників від втрати інтересу до індивідуальності літературних творів.

Серед специфічних рис літературної компаративістики кінця ХХ – початку ХХІ століть більшість сучасних дослідників відзначають методологічний плюралізм, що забезпечує у порівнянні з попередніми періодами зростання автономності, можливість вибору найбільш ефективного для конкретного дослідження методологічного інструментарію. Так, Д.Наливайко вважає, що це явище цілком відповідає духу нинішньої епохи, у методологічному плюралізмі він вбачає «закономірний феномен, корелятивний епосі постмодернізму, структурі її світосприйняття й мислення, на відміну від попередніх етапів наукової компаративістики, коли на кожному з них домінував певний напрям чи тип

[3, с.29]. На сучасному ж етапі, на думку дослідника, така домінанта не простежується.

Апологетом плюралізму в методології виступає і вже згадувана французька дослідниця Франсуаза Лавока. У статті «Компаративістика як герменевтика відсторонення» (2012) вона зазначає, що у порівняльному літературознавстві необхідно не лише підтримувати, а й розширювати різноманіття методологічних підходів, а від домінування одного методу чи школи треба відмовитись. На її думку, необхідною умовою розвитку є максимальна відкритість компаративістики – як на рівні об'єктів дослідження, так і на рівні методів необхідно звертатись до максимально географічно та історично широкого кола літературних феноменів [8].

Говорячи про методологічний інструментарій, К.Дюмульє зазначає: «У порівняльному літературознавстві необхідні такі аналітичні інструменти, які можна було б використовувати для різних текстів, мов, епох, культур» [14]. В той же час вчений закликає компаративістів «бути філософами», тобто ставитись до будь-яких теоретичних інструментів критично: лише дотримуючись дистанції по відношенню до теорій та методів, які дослідник-компаративіст застосовує при вивченні художнього тексту, він має шанс врахувати особливості літератури, її загадковість, невловимість, а головне – специфічність [14].

Розвиток літературної компаративістики на теренах української науки тривалий час залежав від соціально-політичних факторів. Вона виступала складовою частиною радянської науки, парадигма якої і диктувала вектори розвитку та теоретико-методологічні підходи, засновані переважно на працях А.Діми та Д.Дюришина. В українській компаративістиці ХХ ст. оприявнювались і контактено-генетичний, і типологічний методи. Але все ж тривалий час суттєва перевага надавалась контактено-генетичному, адже українські компаративісти традиційно орієнтувались на парадигму французької школи компаративістики.

Значний внесок у розробку питань компаративістики, зокрема й у розробку методологічних засад типологічного підходу, здійснив словацький дослідник Д.Дюришин. Він неодноразово наголошував на тому, що порівняльне вивчення взагалі є дослідженням специфічних та усезагальних закономірностей літературного процесу. Перша група належить до компетенції контактено-генетичних досліджень, а друга – усезагальна – підлягає, на думку ученого, перш за все типологічному вивченню [15, с. 174]. Дослідник зауважує, що за рахунок такого розмежування між обома підходами встановлюється певна ієрархія і зумовлюється спрямування висновків сучасної компаративістики до типологічних закономірностей міжлітературного порядку [15, с. 174], проте акцентує увагу і на проблемах використання терміну «типологічний», наприклад, надмірному зловживанні окремими дослідниками, невиправданому використанні, що спричиняє його методологічну девальвацію.

Д.Дюришин вважав, що типологічні аналогії чи відмінності зумовлюються суспільними, літературними чи психологічними факторами, тому запропонував наступне розмежування типологічних сходжень (аналогій) – суспільно-типологічні, літературно-типологічні та психологічно-типологічні:

1. Суспільно-типологічні сходження (чи відмінності). Під цим терміном автор розуміє суспільну зумовленість літературно-типологічних сходжень, «природа яких визначається соціальними та ідейними факторами» [15, с. 177]. У найбільшій мірі це проявляється переважно в ідейних компонентах твору, що є відображенням філософських поглядів свого часу та образу думок автора.

2. Літературно-типологічні аналогії включають у себе специфічно літературні явища, що виникають внаслідок закономірного розвитку, наприклад, літературних стилів та напрямків [15, с. 183]. Важливо розглядати під час дослідження літературно-типологічні аналогії та

відмінності не лише на фоні літературних напрямів, жанрів та жанрових форм, але аналізувати їх також під кутом ідейно-психологічного спрямування, характеристики персонажів, композиції, сюжету, мотивів, образної системи, художніх прийомів та засобів, метричної організації та інших елементів твору [15, с. 183].

3. Психологічно-типологічні сходження пов'язані з індивідуально-психологічною схильністю творчої особистості до певної форми творчого вираження. Д.Дюришин акцентує увагу на тому, що певний етап розвитку літератури активізує відповідні якості творчої натури митців чи у більшій мірі, ніж інші періоди, створює передумови для проявів відповідних художніх обдарувань [15, с. 187]. Відмінності у психологічній сфері відіграють важливу роль і з огляду на жанрове членування художньої літератури, адже кожен із родів потребує особливих психологічних даних, найбільшою мірою це стосується лірики [15, с. 187].

Також словацький літературознавець виділяє два допоміжні підходи – контактено-типологічний та типологічно-контактний, в залежності від того, який із основних є вихідним для дослідника [15, с. 197]. Контактено-типологічний підхід застосовується у випадках, коли дослідження базується на достатньо широкому матеріалі контактних зв'язків. На думку дослідника, їх послідовний зовнішньоконтактний та внутрішньоконтактний розгляд частіше за все призводить до вирішення типологічних проблем [15, с. 197]. У разі відсутності контактних форм зв'язків за якихось причин або вони не надають задовільного у кількісному і якісному плані уявлення про зв'язок між досліджуваними явищами, тоді на перше місце висувається типологічний підхід [15, с. 197].

А. Діма поряд із терміном типологічні сходження використовував термін паралелізми, що досить точно відбиває суть явища. А також наголошував на необхідності розмежовувати у дослідженнях міжлітературних контактів та типологічних сходжень [16, с. 154]. Дослідник зауважував, що паралелізми є «не суб'єктивними побудовами

людської думки, вони об'єктивно існують у дійсності» [16, с. 154]. Саме тому вважав обов'язком літературознавців їх виявляти та науково обґрунтовувати.

На сучасному етапі використання типологічного підходу розкриває найширші перспективи для компаративних досліджень, адже основним завданням є дослідження схожостей та відмінностей літературних явищ заради формування синтетичного образу літератури [2, с. 518]. На думку, Ф.Лавоки звичайний аналіз літературних паралелей «вийшов з наукової моди» [8], компаративні дослідження потребують суб'єктивного вибору таких паралелей, їх ускладнення. Порівняльне літературознавство у значній мірі є інтерпретаційною дисципліною. А інтерпретація передбачає також і вибір ракурсу порівняння, що включає три концептуальні операції – екстенсивну (об'єднання деякого числа артефактів), інтенсивну (з'ясування спільних та відмінних рис цих артефактів) та експлікативну (пояснення спільного та відмінного) [8].

Вибір об'єктів для зіставлення типологічний підхід також віддає на розсуд дослідника. Проте, на думку Е.Касперського, порівняльні студії, спрямовані на справжнє пізнання, повинні відповідати певним критеріям дослідження: а) порівняння має опиратись у першу чергу на природу речей, а не на імпресію дослідника; б) необхідне чітке окреслення спільної площини (*tertium comparationis*), на якій відбувається зіставлення літературних явищ (творів); с) дотримання критерію порівняння, тобто загального принципу, що визначає добір характеристик, які зіставляються (порівняння явищ лише у рамках обраних властивостей); d) окреслення пізнавальних цілей, які постають перед компаративним дослідженням [2, с.523]. Дотримання цих умов здатне забезпечити дослідження від беззмістовності та поверховості. Про базові вимоги до вибору об'єктів для порівняння писав також і Г.Ремак, відзначаючи, що твір, автор, тренд чи тема повинні бути придатними для справжнього порівняння необов'язково

на кожній сторінці, але через загальний задум, акценти та їх вираження [9, с.7].

В основі типологічного підходу лежить зацікавлення літературними збігами та розбіжностями [1, с.114], дослідження утворень й функціонування міжнаціональних літературних спільнот і відповідностей з більшою адекватністю, що дає змогу визначити закономірності й чинники цього процесу, механізми їх дії [5, с.67]. Порівняння стає зряддям історико-літературного синтезу, адже зіставлення двох (чи більше) явищ співвизначає сенс і співокреслює їх цінність [2, с.523], дає уявлення про їх місце та роль у світовому літературному процесі.

Як вже було зазначено, діапазон порівняльно-типологічних відносин дуже широкий, він включає у себе різні сфери міжлітературних відносин – від зіставлення літератури різних регіонів та культурно-історичних спільнот до зіставлень окремих творів або й окремих їхніх інгредієнтів [5, с.5]. Д.Наливайко подає таку структуру типологічних рівнів, розроблених на основі теорії літератури: тематологічний (вивчення тем, мотивів, міфів тощо), рівень морфології (розглядаються складові структури творів, їхні функції і трансформації), рівень генології (дослідження родів, жанрів, жанрових різновидів), рівень художніх течій і стилів, а також рівні історіології, інтертекстуальності тощо [5, с.5].

Таким чином, на сьогодні типологічний підхід на сьогодні українськими та зарубіжними науковцями визнається продуктивним та перспективним, оскільки відповідає вимогам та викликам компаративної науки у XXI ст. Типологічний підхід у повній мірі забезпечує реалізацію основного завдання – дослідження диференціації та подібності літературних явищ заради формування синтетичного образу літератури. Адже зіставлення дають змогу визначити масштаб обраних художніх іонаціональних явищ, окреслити їх цінність і значення у контексті світового літературного процесу.

Література:

1. Будний В. Порівняльне літературознавство / В. Будний, М. Ільницький. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 430 с.
2. Касперський Е. Про теорію компаративістики / Е.Касперський // Література. Теорія. Методологія. – К.: «Києво-Могилянська академія», 2006. – С.518-540
3. Наливайко Д. Сучасна літературна компаративістика: аспекти й тенденції / Д. Наливайко // Слово і час. – 2007. - №5. – С.28-30
4. Пахсарьян Н.Т. Компаративность границ и границы компаративистики / Н.Т. Пахсарьян // Избранные статьи о французской литературе [Монография]. – Днепропетровск: АРТ-ПРЕСС, 2010 – С.216-223.
5. Наливайко Д. Літературна теорія і компаративістика/ Д.Наливайко. – 2-ге вид. – Х.: Акта, 2006. – 366 с.
6. Fokkema D.W. Comparative Literature and the New Paradigm [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ejournals.library.ualberta.ca/index.php/crcl/article/download/2569/1964>
7. Swiggers P. Methodological Innovations in the Comparative Study of Literature [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ejournals.library.ualberta.ca/index.php/crcl/article/download/2570/1965>
8. Lavocat F. Le comparatisme comme herméneutique de la défamiliarisation // VOX-POETICA [Revue électronique]. – P., 2012 – 5 avril. – Mode of access : www.vox-poetica.org/t/articles/lavocat2012.html
9. Remak Henry H. H., Comparative Literature, Its Definition and Function / Comparative Literature: Method and Perspective. Contributors: Horst Frenz - editor, Newton P. Stallknecht – editor. Publisher: Southern Illinois University Press. Place of Publication: Carbondale, IL. Publication Year: 1961. – 321 p.

10. Spivak G.Ch. Death of a Discipline. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://iedamagri.files.wordpress.com/2014/09/spivakdeathofadiscipline.pdf>
11. Damrosch D. Rebirth of a discipline. The Global Origins of Comparative Studies // Comparative Critical Studies. – Edinburgh: Univ. Press, 2006
12. Kushner E. Is Comparative Literature Ready for the Twenty-First Century? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://docs.lib.purdue.edu/clcweb/vol2/iss4/13/>
13. Балакян А. Літературна теорія та компаративна література / А. Балакян // Слово і час. – 2007. – №5. – С.44-48
14. Dumoulié C. : Littérature comparée, philosophie et psychanalyse // Vox Poetica. 30/09/2005. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.vox-poetica.org/sfgc/biblio/lc.htm>
15. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы / Диониз Дюришин; [пер. со словакц. И. А. Богдановой]. – М.: Прогресс, 1979. – 320 с.
16. Дима А. Принципы сравнительного литературоведения / Александр Дима; [пер. с румынск. М. В. Фридмана]. – М.: Прогресс, 1977. – 230 с.

Анотація

В. КОРОТЄЄВА. ТИПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У СВІТЛІ КОМПАРАТИВНИХ ДИСКУСІЙ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті окреслено методологічні засади типологічного підходу у компаративістиці. Акцентовано увагу на специфічних рисах та розроблених дослідниками критеріях для типологічних порівнянь. Висвітлено його роль та місце у компаративних дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: компаративістика, методологія, типологічний підхід, типологічні сходження та відповідності.

Аннотация

В. КОРОТЕЕВА. ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В СВЕТЕ КОМПАРАТИВНЫХ ДИСКУССИЙ КОНЦА XX – НАЧАЛА XXI ВВ

В статье очерчены методологические основы типологического подхода в компаративистике. Акцентируется внимание на специфических чертах и разработанных исследователями критериях для типологических сравнений. Освещена его роль и место в компаративных исследованиях как отечественных, так и зарубежных ученых конца XX – начала XXI вв.

Ключевые слова: компаративистика, методология, типологический подход, типологические схождения и соответствия.

Summary

V. KOROTEEVA. TYPOLOGICAL APPROACH IN THE LIGHT OF COMPARATIVE DISCUSSIONS OF THE LATE 20th – EARLY 21st CENTURIES

The article outlines the methodological basis of typological approach in comparative studies. The attention is focused on specific features and criteria for typological comparisons developed by the researchers. It is highlighted its role and place in comparative studies of both Ukrainian and foreign scholars of late XX - early XXI century.

Keywords: comparative studies, methodology, typological approach, typological convergences.